

- аспирантов и молодых ученых “Ломоносов”. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – С. 183–185. – (Секция “Филология”, Том 4).
3. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Проективная диагностика в сказкотерапии / Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева, Е.А. Тихонова. – СПб: Речь, 2003. – 208 с.
 4. Корнєєв В. Текстова локалізація прихованого впливу у літературі й публіцистиці / Віталій Корнєєв // Наукові записки. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. – С. 143–149. – (Серія: Філологічні науки (літературознавство), Випуск 50).
 5. Леонтьев А.А. Бессознательное и архетипы как основа интертекстуальности / А.А.Леонтьев // Текст. Структура и семантика. – М., 2001. – Т.1. – С. 92–100.
 6. Нагорна М. Підтекст художньо-літературного твору: спроба дефініції, методичні принципи виявлення та інтерпритації / Марина Нагорна // Наукові записки. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2002. – С. 24–31. – (Серія: Філологічні науки (літературознавство), Випуск 47).
 7. Пелевин В.О. Generation “П” / Виктор Пелевин. – М.: Эксмо, 2005. – 351 с.
 8. Пелевин В.О. Амфир В: Роман / Виктор Пелевин. – М.: Эксмо, 2007. – 416 с.
 9. Пелевин В.О. Числа: Роман / Виктор Пелевин. – М.: Эксмо, 2007. – 320 с.
 10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.:Питер, 2002. – 720 с.
 11. Семенюк О.А. Основы теорії мовної комунікації: навч.посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.А.Семенюк, В.Ю.Парашук. – К.: Ін Юре, 2009. – 276 с.
 12. Терехова Д. Типологія вербальних асоціацій у вільному асоціативному експерименті / Діана Терехова // Наукові записки. – Випуск XXVI. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С. 230–240.

УДК 81'366.5

МОВНА СВІДОМІСТЬ ЕТНОСУ: РЕАЛІЗАЦІЯ ОЦІННОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГРАМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ЖІНОЧОГО РОДУ

Оксана Халіман
(Харків, Україна)

У статті репрезентовано аналіз специфіки вираження оцінних значень графемою жіночого роду як складової мовної свідомості українців.

Ключові слова: оцінка, жіночий рід, мовна свідомість, архетип, українська мова.

В статье анализируется специфика выражения оценочных значений графеммой женского рода как составляющая языкового сознания украинцев.

Ключевые слова: оценка, женский род, языковое сознание, архетип, украинский язык.

The article represents the analysis of the peculiarities of expressing the evaluation meaning with the help of feminine grammeme as a part of the language consciousness of Ukrainian people.

Key words: evaluation, feminine gender, language consciousness, archetype, Ukrainian language.

Постановка проблеми. Сучасні лінгвістичні розвідки зосереджені на дослідженні комунікативної природи мови, що зумовлює масштабне осмислення й прагматичне трактування її функцій, функціональних можливостей її одиниць, виявлення в мові та мовленні людських чинників, передусім того, як людина використовує мову, а також того, як у мовних одиницях відобразилася сама людина, її свідомість.

Антропоцентричною особливістю сприйняття світу є вираження ставлення до об'єктів довкілля, що їх людина оцінює, відповідно розміщуючи на аксіологічній шкалі: “світ, що пізнається, завжди оцінюється, оцінка – свідчення ступеня пізнаності світу [6, с.92]”. Оцінне відображення реалій ґрунтується на опозиції *хороший* (позитивний) / *поганий* (негативний), де *хороший* – той, що відповідає ідеалізованій моделі макро- та мікросвіту людини та її діяльності, *поганий*, відповідно, – протилежний хорошему за нормативною шкалою цінностей. Отже, оцінка – наслідок співвіднесення мовцем будь-якого поняття зі своїм, а частіше загальноприйнятим досвідом аксіологізації світу, що передбачає дослідження етнокультурної основи оцінних засобів як утілення світосприйняття, світовідчуття, світорозуміння, культурних цінностей та ідеології кожної конкретної мовної спільноти.

Актуальність цієї наукової студії зумовлена тим, що в ній розглядаємо своєрідність відображення об'єктивного світу в свідомості представників конкретного етносу, специфічність використання мовних одиниць як сформованих стереотипів мовної свідомості. А ця проблема належить до пріоритетних у сучасному українському мовознавстві.

Мовна свідомість є відображенням специфічної мовної структури в підсвідомості носіїв мови на рівні вмінь, пов'язаних із вибором і вживанням мовних засобів у процесі комунікації [4, с.84]. Аналіз засобів вираження оцінних значень дає підстави розглядати аксіологічні моделі породження оцінки як етноспецифічні архетипи мовної свідомості українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіку вираження оцінних значень засобами мови різних її рівнів досліджували вітчизняні й зарубіжні мовознавці, зокрема такі, як Н.Арутюнова, І.Беляєва, О.Бессонова, А.Бурячок, О.Вольф, А.Загнітко, Г.Золотова, В.Іващенко, В.Кононенко, Т.Космеда, В.Лопатін, Т.Маркелова, В.Никитевич, І.Онищенко, О.Петрищева, С.Проскуркіна, М.Ретунська, О.Селіванова, О.Семенюк, О.Столярова, В.Шинкарук та ін. Дослідження конотацій зорієнтовані також на граматичний рівень: грамеми, як і одиниці інших мовних рівнів, здатні брати участь у вираженні вторинних значень. Утім, граматичні засоби вираження категорії оцінки вивчені в українському мовознавстві недостатньо і фрагментарно, механізми виникнення таких значень послідовно не описані.

Мета цієї наукової розвідки – проаналізувати специфіку вираження оцінних значень за допомогою грамеми жіночого роду як складової мовної свідомості українців.

Виклад основного матеріалу. Рід, як відомо, несловозмінна граматична категорія, що є однією з морфологічних ознак іменника; сприяє поділу іменників на класи, що репрезентують відповідно чоловічий, жіночий і середній роди [13, с.552]. Іменники спільного роду “означають осіб як чоловічої, так і жіночої статі [13, с.552]”.

Родова характеристика в назвах людей і тварин часто служить для розрізнення істот за статтю. Деякі імена (іноді з переносним значенням), “маючи

формальні ознаки чоловічого роду, застосовуються для називання також осіб жіночого роду”, і, навпаки, “імена з формальними ознаками жіночого роду набувають значення “особа чоловічої статі [6, с.251–252]”. Цей прийом “переключення статі”, виділений ще В.Виноградовим, породжує експресію, оцінне значення [2, с.69–72], порівн.: *Михайло був баба, хоч був сильний, як медвідь, і плечі у нього, як у великана, садив на них мишки, як ніцю; хоч, цюправда, до роботи був здатний, як рідко хто перший-ліпший. Але серце було у нього м'яке, як тісто!..* [5, с.33]; *Що це з Юрасем? Щоб мав все краще й краще ходити, то він з кожним днем гірше ходить. Скажи йому, що він “баба”* [7, с.171].

Семантична двоплановість, що виникає при такому вживанні граматичних форм за рахунок їхньої несумісності з контекстом, зумовлює їх метафоризацію. Механізм появи метафори – це взаємодія двох концептуальних систем. Сутність цієї взаємодії полягає в тому, що “певний об'єкт позамовної дійсності розглядається через вказівку на інший об'єкт цієї дійсності, що передбачає зіставлення об'єктів на основі відношень, що існують між ними в реальній дійсності або в уяві мовця [8, с.1]”. Відбувається актуалізація системи загальноприйнятих асоціацій допоміжного суб'єкта метафори й накладання їх на систему асоціацій головного суб'єкта, як наслідок, властивості головного суб'єкта розглядаються через властивості допоміжного. Отримані нові імплікації детермінуються системою імплікацій, актуальних для конкретного випадку, і не збігаються із системою загальноприйнятих асоціацій жодного із суб'єктів метафоричної конструкції. Такий зв'язок утворює єдність двох понять про один суб'єкт. У метафорі властивості об'єктів повинні бути максимально віддалені, бо лише за такої умови можливо досягти відповідного стилістичного ефекту [8].

Досліджуючи динамічні аспекти мовної семантики, О.Тараненко зосереджує увагу на процесі метафоризації категорії граматичного роду в російській мові, при цьому він наголошує, що існують відповідні відмінності вивау зазначеного процесу в російській мові, що їх можна виокремити в порівнянні з мовою українською. Переноси родової форми при позначенні осіб протилежної статі, як зазначає дослідник, відбуваються на основі констатації деякої їх схожості, що справді існує, чи уявної, лише бажаної для мовця, яку він спеціально приписує комусь. Такі переноси здійснюються й для позитивної, як і для негативної характеристики з різноманітними модифікаціями в кожній із оцінок.

Зазначене передусім стосується ситуації, коли мовець зrealізовує тактику щодо мовленнєвого приниження особи, надання їй зневажливої характеристики. Ще Ф.Буслаєв та О.Потебня досліджували прийоми й принципи метонімічного, а також метафоричного застосування слів жіночого роду стосовно осіб чоловічої статі: вони зауважили факт переміщення слів зі звичних сфер у нові, для них незвичні, що здійснюється з метою приниження адресата [10, с.616]. В.Виноградов наголошував, що у такий спосіб реалізуються закладені в формі роду потенційні значеннєві відтінки, які й визначають шлях метафоричного вживання слова [2, с.65].

Метафоризація “форма жіночого роду – значення чоловічої статі” здійснюється стосовно осіб чоловічої статі, яких мовець уважає (або хоче такими відрекомендувати) нерозумними, слабохарактерними, зі слабкими нервами, боягузами, сором'язливими, балакучими, манірними “і до яких він таким чином виражає принизливе ставлення, прирівнюючи їх до жінок [11, с.121]”. Названі ознаки, відповідно, розцінюються як більш “жіночі”, ніж “чоловічі”, що й робить

можливою такою метафоризацією; вона охоплює переноси стосовно інтелектуальних та вольових якостей особи, а також відповідної манери поведінки. Появу негативної оцінки пояснюють дією категорії гендеру, соціальним становищем жінки в минулому. Саме ці соціолінгвістичні чинники мотивують існування в суспільстві, що відбито й у мові, дещо іронічного, в окремих випадках навіть виразно негативного ставлення до осіб жіночої статі. Характеристика чоловіка за ознаками жіночої статі є найбільшим виявом негативної оцінки до нього. Підтвердження висловленому знаходимо і в художніх текстах, порівн.: – *Добре, коли баба стає козаком, гірше, як козак стає бабою!* [5, с.376].

При перенесенні родових форм базу для створення метафори стає “несумісність реальної життєвої ситуації з вибором родової форми [14, с.55]”. Справді, як показують проаналізовані приклади, суперечність між граматичним значенням відповідного роду й протилежною статтю означуваної особи зумовлює зміну лексичного значення (появу вторинних, зокрема оцінних відтінків), тобто граматичне значення у певному контексті впливає на лексичне значення слова, що внаслідок впливу починає виражати відповідну оцінку, прагматичні смисли.

В основі образного застосування категорії роду лежить властива нашому мисленню залежність уявлень про граматичний рід від “уявлень про природну стать живих істот [2, с.47]”. Порушення співвіднесеності граматичного роду іменників (займенників, що їх замінюють, та співвідносних дієслівних форм) зі статтю позначуваних осіб зумовлює виникнення вторинних відтінків родових форм. Метафоричне застосування грамам роду зумовлює переосмислення асоціативних зв'язків *чоловік-маскулінність*, *жінка-фемінність*, що накладається на аксіологічні стереотипи у певній лінгвокультурній спільноті.

Поява оцінних опозицій при транспонованому вживанні грамам роду зумовлена наявністю двох концептуалізованих номінацій, що протиставлені одна одній як *добре/погано*, *позитивно/негативно*. Маскулінність і фемінність розглядають як два протилежних, ієрархічних начала. Як наголошує Х.Сайкес [15, с.92–98], по-перше, у межах західної культурної традиції опозиція “чоловік-жінка” є базовою для опозицій “активність-пасивність”, “сонце-місяць”, “культура-природа”, “день-ніч”, “батько-мати”, “голова-серце”, “розум-почуття”, “логос-пафос”; по-друге, ліві члени опозицій, що об'єднуються навколо базової сутності “чоловік”, асоціюються з позитивною оцінкою, тоді як праві, що об'єднуються навколо базової сутності “жінка”, – з негативною; по-третє, ліві члени опозиції позначають сутності, що є ієрархічно вищі, ніж праві.

Концепти маскулінність і фемінність асоціюються з певними якостями, що створюють основу для формування прототипу: моделі соціальних ролей “типового чоловіка” й “типової жінки” в конкретному лінгвокультурному соціумі, тобто їх гендерні особливості. На когнітивному рівні *він/вона* мають цілу систему асоціацій, що визначають зміст концептів *маскулінність/фемінність* у конкретний історичний період розвитку соціуму: дійсність, осмислена соціумом, відображається у його мовленні.

Свідомий вибір мовцями родових граматичних засобів у невідповідності до статі позначуваної особи (що на перший погляд здається порушенням мовних норм) є відображенням сформованого у даному соціумі бачення світу. Йдеться про так звані “спільні”, “фонові” знання, що “існують на рівні національної свідомості” й визначають особливий характер сприйняття дійсності всіма членами даного мовного колективу [12], тобто це знання учасників комунікації

про світ у цілому (енциклопедичні знання), про соціоетнокультурне середовище, в якому відбувається спілкування, про прийняті в ньому конвенції та принципи мовленнєвої поведінки. Концептуалізація категорій маскулінності та фемінності, що пронизує граматичну категорію роду, й віддзеркалює систему аксіологічних орієнтирів патріархального лінгвокультурного соціуму, яка функціонує як реалізація сформованих у давні часи архетипів – компонентів “колективного підсвідомого” (К.Юнг), що визначають структуру моральної, естетичної, пізнавальної діяльності людини. Архетипи української культури проявляють себе у фольклорі, обрядах, традиціях і є узагальненням досвіду наших предків. Вони є складовою мовної свідомості українців і реалізуються в мовленнєвій діяльності індивідів за допомогою усталених стереотипних мовних і мовленнєвих механізмів. Емоційно-оцінна функція мовних одиниць визначається морально-етичними нормами [1, с.221]. Хоча поняття норми – історично змінне, все ж у мовній свідомості українців збереглося сформоване в прадавні часи протиставлення *чоловіка (мужа, мужчини)* і *жінки (баби)* як позитивного й негативного (порівн.: позитивну оцінку мають *чоловіча розмова, чоловіча натура* й, навпаки, негативну – *жіноча робота, жіноча логіка, бабські розмови* тощо) [6, с.19]. Отже, вплив екстралінгвістичних, зокрема соціолінгвістичних чинників сприяв виникненню певних нормативних уявлень, що, незважаючи на зміни в соціумі, зберігаються в мовній свідомості українців і виражаються в мові.

Як архетип – складову мовної свідомості українців – можна характеризувати метафоричну транспозицію грамам роду, що засвідчує їх стереотипне функціонування ще в фольклорних текстах. Для них узвичаєним є стилістично осмислене вживання родових форм, зокрема у пареміях зустрічаємо використання лексеми *баба* для позначення чи характеристики осіб чоловічої статі, що ґрунтується на усталених, зафіксованих у мовній свідомості гендерних стереотипах, порівн.: *Або я баба, аби мені хто розказував* [3, с.36] (порівняння жіночого і чоловічого мислення: значить, бабі можна розказувати, а чоловікові – ні; *Добра баба до поради* [3, с.39] (протиставлення жінки і чоловіка, акцент на обмежених жіночих уміннях); *То стара баба, не чоловік* [3, с.44] (чоловік уважає образою, коли його називають *бабою*; з цим пов'язуємо і приписування йому “жіночих” рис: брак сильної волі, рішучості, відваги і под.); *Як світ світом, не була й не буде баба війтом* [3, с.45] (про щось неможливе, про марну надію на жіночий розум та жіночі вміння); *Ти вже на бабський розум перейшов* [3, с.47] (значить одурів, отуманів); *Най но, чия баба буде війтом* [3, с.41] (насмій, коли хтось потішає себе марною надією (буде баба війтом! У чехів (Libl.44): Kde je kozel zahradnikem, stara baba porucnikem, tam by byl cert sluzebnikem – висловлено думку про нездатність жінки у чоловічих справах).

Висновки. Отже, граматичне значення жіночого роду, виражаючись у мовленні, здатне метафоризуватися, зреалізовуючи при цьому поряд зі своїми типовими функціями й оцінювальну функцію, виражаючи негативну оцінку осіб чоловічої статі. Аналіз підтверджує, що функціонування аналізованих оцінних засобів не лише віддзеркалює реальні гендерні стосунки, що існують у сучасному соціумі, а також відображає патріархальні гендерні стереотипи мовної свідомості українців, що й репрезентується у прагматичному потенціалі відповідних мовних засобів, зокрема й грамами роду.

Перспектива подальших розвідок. Описана модель потребує вивчення й з огляду на стильові та стилістичні особливості її реалізації в сучасному мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф.С.Бацевич, Т.А.Космеда. – Львов: Світ, 1997. – 392 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В.В.Виноградов. – М.: Высшая школа, 1972. – 606 с.
3. Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид.]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – Т. 1. – 818 с.
4. Каспранский Р.С. Языковые представления и языковое сознание / Р.С.Каспранский / Тезисы IX Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. – М.: ИЯ АН СССР, 1988. – С. 84.
5. Кобилянська О.Ю. Земля / О.Ю.Кобилянська // Кобилянська О.Ю. Твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1983. – Т.2. – 571 с.
6. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки: [Моногр.] / Т.Космеда. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – 349 с.
7. Коцюбинський М. Твори: в трьох томах / М.М. Коцюбинський. – К.: Держлітвидав, 1956. – Т.3. – 373 с.
8. Кравець Л.В. Семантико-граматична структура метафори (на матеріалі поетичних творів М.Зерова): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01. “Українська мова” / Л.В.Кравець. – К., 1997. – 18 с.
9. Панч П. Гомоніла Україна: Роман / П.Панч. – К.: Рад. письменник, 1954. – 588 с.
10. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. / А.А.Потєбня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.3. – 216 с.
11. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах / А.А.Тараненко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
12. Тарасова Е.В. Когнитивные основания системной организации речи / Е.В.Тарасова // Вісник Харківського державного ун-ту. – Харків: Константа, 1999. – №424. – С.174–184.
13. Українська мова: Енциклопедія / [редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін.] – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – 824 с.
14. Шендельс Е.И. Грамматическая метафора / Е.И.Шендельс // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1972. – №3. – С.48–57.
15. Sixous H. Sorties / H.Sixous // The New French Feminisms. – N.Y.: Schocken, 1981. – С.92-98.

УДК 398.2, 894.387

ОСОБЕННОСТИ АЛЛИТЕРАЦИИ В ЭПИЧЕСКИХ ФОРМУЛАХ ОЛОНХО “ЭЛЭС БООТУР” П.ОГОТОВА

Валентина Шапошникова
(Якутск, Россия)

Стаття присвячується дослідженню особливостей алітерації в епічних формулах олонхо “Елес Боотур” П.Оготова.

Ключові слова: особливості, алітерація, формула олонхо, словосполучення.

Статья посвящается исследованию особенностей аллитерации в эпических формулах олонхо “Элес Боотур” П.Оготова.